

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОСТІМПЕРСЬКОМУ ПРОСТОРІ (1918–1925 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПУНКТИРИ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано сучасну вітчизняну та зарубіжну історіографію щодо проблематики перебування, репатріації, взаємодії іноземних біженців Першої світової війни з владами більшовицької Росії та новостворених держав на теренах колишньої Російської імперії. Авторка статті дійшла висновку, що тема залишається відкритою для дослідників. Відтак, її актуальність спонукає вчених до нових пошуків.

Ключові слова: Біженці, репатріація, більшовицький режим, історіографія, Перша світова війна.

Світовий конфлікт 1914–1918 рр., невіданий у своїх масштабах конфлікт інженерних систем, винаходів, високих технологій, направлених на знищення пересічної людини, спричинив, крім всього іншого, такі гуманітарні виклики, розв'язання яких зайняло кілька повоєнних років. Серед них: перебування по різні боки фронтів мільйонів, так званих, «переміщених осіб» – біженців, військовополонених, депортованих. Доленосний для Європи 1918 рік, ознаменований закінченням Першої світової війни та появою на її мапі нових незалежних держав, лише загострив проблеми цих людей. Він, образно кажучи, завершив

---

* Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова.

першу дію трагедії під назвою «Біженство»¹, другу ставили вже інші режисери, на інших підмостках, за участі мовчазних глядачів та безправних акторів...

Упродовж 1918 р. на руїнах Російської імперії виникли Українська Народна Республіка, а згодом – Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, Польща, Фінляндія, Латвія, Литва. Осторонь постала більшовицька Росія, яка, воюючи з усіма, була джерелом нестабільності у цьому регіоні. На теренах останньої якраз і перебувала основна маса етнічних біженців. У середині 1915 р., вони, як цікаво підмітив британський історик П. Гетрелл, покинули свої рідні місця селянами, ремісниками, священниками, дворянами, а поверталися назад латишами, поляками чи вірменами². Іншими словами, переміщені особи евакуювалися із прибалтійських, польських, південно-західних губерній Російської імперії у статусі підданих Миколи II в межах одного поліетнічного державного утворення, не перетинаючи до того ж міжнародних кордонів, а по закінченню війни мали стати громадянами своїх новостворених національних держав.

Для України кінець 1918 р. був надзвичайно трагічним. Директорія УНР виявилася неспроможною сконсолідувати політичні сили українського суспільства і покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Це призвело до поступової втрати контролю над країною, яка дедалі більше занурювалася у вир революційного хаосу. Становище України ще більше ускладнилося, коли відкриту агресію проти неї розгорнула більшовицька Росія³. Наступ білих армій, висадка на Півдні України військових формувань Антанти – все це ставило на порядок денний єдине трагічне питання – можливість самого існування України як державного організму. Основні гравці європейської дипломатії – Франція та Британія – фактично віддали Україну в жертву Радянської Росії, яка трансформувалася в тоталітарну державу⁴. Відтак більшовицький режим розпочав стрімке поглинання України, формування за своїм зразком системи органів влади, серед іншого і організації репатріації етнічних біженців.

Таким чином, метою запропонованої публікації є аналіз доступної на сьогодні авторці європейської та української літе-

ратури, у якій висвітлюються питання долі етнічних біженців, які перебували на теренах колишньої Російської імперії уже по закінченні Першої світової війни. Важливим є виокремлення кола дослідницьких питань, над якими працюють вітчизняні та зарубіжні історики, визначення пріоритетів подальшого висвітлення тематики.

Перш за все, слід наголосити на складнощях доступу до історичних праць, оскільки їх пошук передбачає роботу в закордонних книгозбірнях, оскільки у вітчизняних бібліотеках вони просто відсутні. Окремі матеріали віднайдено у бібліотеках Польщі (бібліотека Польської Академії Наук, м. Варшава, бібліотека Ягеллонського університету, м. Краків) та бібліотеках Російської Федерації (Державна публічна історична бібліотека, м. Москва, Національна бібліотека, м. Санкт-Петербург). Іншу групу склали доступні статті зі світової мережі Інтернет та презентовані колегами примірники своїх наукових видань⁵.

Цікавим прикладом європейського історіописання є колективні монографії, об'єднані однією тематикою, широкою географією дослідження та спільністю поглядів на обрану проблематику. Таким прикладом став міжнародний науково-дослідний проект «Батьківщина: війна, населення та державність у Східній Європі та Росії, 1918–1924 рр.», співредакторами якого виступили британські історики П. Гетрелл, один із провідних європейських дослідників історії переміщених осіб ХХ століття та Н. Барон⁶. Його результатом стала однойменна книга, яка побачила світ у 2004 р.⁷ Автори зосередили свою увагу на проблемах повоєнного життя переміщеного у Першу світову війну цивільного населення на території колишньої Російської імперії, ставленні урядів нових держав до своїх земляків, які майже десятиліття перебували в евакуації, показали шлях репатріантів додому, їх новий досвід, взаємовпливи репатріантів та місцевих громад, куди ті поверталися. Важливими для розуміння окресленої у статті тематики є глави, які присвячені долі колишніх біженців з Польщі⁸, Латвії⁹, Литви¹⁰, а також репатріації поляків з радянської України¹¹. Зазначена колективна праця, безперечно, є одним із перших у європейській історіографії комплексних досліджень подібного спрямування.

Проблемі визначення місця біженців Першої світової війни у системі політичних координат новостворених держав на сході Європи присвятив свою узагальнюючу статтю П. Гетрелл¹². Він наголосив: «Національні держави, що з'явилися, не завжди надавали підтримку біженцям, які поверталися»¹³. Далі історик констатує, що біженці не потрапили до офіційної історії цих країн. У Росії більшовики витіснили «імперіалістичну війну» та її біженців із суспільної свідомості населення, яке мало сприймати лише Жовтневу революцію. Проте, і в Латвії, і в Литві, де досвід біженства мав стати частиною історії національного звільнення, політики, перш за все, займалися розбудовою нової держави і намагалися не привертати уваги до хаосу воєнного часу. Вони просто боялися, що біженці почнуть вимагати грошової компенсації. Підбиваючи підсумки, П. Гетрелл висловив пораду «соціальним історикам», які вивчають класи і суспільство в більшовицькій Росії, не забувати про величезну групу біженців. «Той, хто став біженцем втрачав не лише отчий дім, але і свою ідентичність. І йому належало знайти не лише своє нове місце для життя, але і нове місце в новоствореному суспільстві»¹⁴.

Сучасна польська історіографія, яка має значні здобутки у вивченні тематики біженства Першої світової війни, певним чином висвітлює питання долі біженців й по закінченню цього світового конфлікту. Одним із найважливіших аспектів цієї проблеми є процес репатріації цивільного польського населення. Він отримав юридичне тлумачення у статтях Ризького договору укладного у березні 1921 р. між Польщею та Росією. Про це наголошено у спільному польсько-російському виданні «Białą plamę – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach. 1918–2008»¹⁵.

У колективній монографії М. Коженювського, М. Мандзика та Д. Тарасюка, дослідників з університету імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, присвяченій перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни розглядається початок реєвакуації поляків на батьківщину в 1918 р.¹⁶. Польща після проголошення 11 листопада 1918 р. своєї незалежності розірвала дипломатичні стосунки з Радян-

ською Росією, а відтак опіку польськими біженцями взяла на себе дацька місія Червоного Хреста. Додатковим негативним фактором, як встановили історики, стала польсько-більшовицька війна 1920 р., яка ще більше ускладнила повернення з «російської глибинки» додому тисяч поляків. При цьому багато хто з них вже приготувався до від'їзду – продали своє майно, яке не можна було брати в дорогу, звільнилися з роботи, zostавшись без засобів для існування¹⁷. Автори книги наголосили й на факті морального приниження, з яким при перетині кордону стикалися біженці, як то було, наприклад, в районі Орші. Польські історики зазначають: «Тим, кому вдалося отримати дозвіл на перетин лінії фронту повинні були врахувати і грабіж, що його робили більшовики на прикордонних пунктах. Золото, срібло, а також нове взуття та мило конфісковували»¹⁸. Більше того, дослідники висловили цікаву сентенцію, що Польща з великою неохотою приймала поляків із Росії, боячись того, що останні можуть бути прихильниками соціалістичних ідей¹⁹.

На сторінках іншої колективної праці, присвяченої долі поляків на теренах Східної України М. Коженювський, М. Мандзик, Д. Тарасюк та К. Лятавець звернули увагу на становище польських полонених та умови повернення додому колишніх біженців Першої світової війни до Польщі уже за нового режиму²⁰. При цьому автори, визначаючи причини репатріації, ставлять риторичне запитання щодо визначення кількості польської людності, якій вдалося повернутися на батьківщину. «Додому поверталися поляки з примусової воєнної еміграції, чи зі старої, передвоєнної глибоко укоріненої в російських реаліях. До виїзду їх схиляло погіршення умов перебування, страх зумовлений жахіттями громадянської війни і несприйняття нової більшовицької влади. Питання, на яке не можна однозначно відповісти, пов'язане із визначенням кількості реемігрантів, які в 1918–1921 рр і після Ризького миру повернулися до незалежної Речі Посполитої»²¹.

Фрагменти повернення поляків додому з Києва вже за більшовицької влади подав у книзі М. Коженювський²². Історик встановив, що польські структури, які займалися організацію повернення поляків додому, і зокрема Центральний обива-

тельський комітет, встановили три категорії репатріантів. До першої – «групи А» належали біженці-поляки, евакуйовані російською владою на початку війни, до другої – «групи Б» – належали особи, яких брали під сумнів щодо їх проживання на теренах Польщі до 1914 р. І нарешті третю групу склали особи, які ніколи не проживали в Польщі, але хотіли туди переїхати²³.

Зі своїми колегами погоджується й інший дослідник з Любліна К. Зелінський. Він зазначив, що нова польська влада, приймаючи біженців зі сходу, робила ставку на власне поляків, а не на колишніх царських чиновників чи холмських селян, евакуйованих в 1915 р. з губерній Королівства Польського²⁴. Професор К. Зелінський у своїй монографії, присвяченій діяльності польських комуністів у Радянській Росії протягом 1918–1922 рр., проаналізував їх ставлення та участь у вирішенні проблеми репатріації колишніх польських біженців Першої світової війни²⁵. Автор наголосив, що поштовхом до повернення додому поляків став Ризький мир, підписаний між Польщею та Росією 18 березня 1921 р. Він ґрунтовно відтворив механізм формування транспорту з біженцями, встановивши, що до кожного залізничного ешалону прикріплювався політпрацівник, який слідкував за настроями репатріантів²⁶. Історик навів цікавий факт того, що нова більшовицька влада Росії не бажала повертати Польщі малолітніх біженців, оскільки діти, «як делікатний воск, дуже піддатливий на великі впливи, і які повинні стати добрими комуністами»²⁷.

Загалом, К. Зелінський наголосив на складнощях, з якими зіткнулися поляки при отриманні дозволів на повернення додому. На заваді цьому постала нова більшовицька бюрократія, активна комуністична пропаганда, якій піддавалися колишні польські біженці²⁸, і навіть факти корупції, які мали місце у таборах тимчасового перебування поляків та на збірних пунктах²⁹.

Інший польський історик Р. Вишинський у статті, присвяченій процесам переселення поляків з Радянського Союзу протягом 1920–1960 рр., розглядає проблему формування спеціальної урядової інституції, яким стало управління у справах повернення військовополонених, біженців та працівників. Вона

діяла під керівництвом Владислава Грабського, відомого польського громадського діяча. Автор показав її склад (різні змішані комісії), визначив напрямки діяльності. Зазначена структура постала як результат підписання Ризького договору – відправного моменту в організації повернення поляків на батьківщину³⁰. Дослідник стверджує, що «репараційна акція» тривала протягом квітня 1921 р. – квітня 1924 р., в результаті, якої згідно різних джерел повернулося від 900 тис. до 1,1 млн. осіб. Натомість він зазначив, що на теренах СРСР ще й далі залишалося від 900 тис. до 1,5 млн. поляків, головним чином у Білоруській РСР та Українській РСР³¹. Проте, на нашу думку, Р. Вишинський у цю кількість вкладає усіх етнічних поляків, які проживали на цих теренах, тобто всю польську діаспору і аж ніяк ці цифри не могли стосуватися польських біженців Першої світової війни.

Про інші цифри стосовно репатрійованих пише у своїй статті Г. Стронський³². Дослідник, розглядаючи проблеми польських репатріантів у контексті діяльності дипломатичних місій Речі Посполитої в Радянській Україні, вказує на близько 200 тис. осіб, які у першій половині 20-х рр. минулого століття змогло повернутися на батьківщину³³.

Однією з перших у сучасній латвійській історіографії, присвяченій долі латвійських біженців по закінченню Першої світової війни, можна назвати статтю Т. Бартеле та В. Шалда³⁴. Вона висвітлює співвітчизників-біженців в період громадянської війни в Росії. Історики, наштовхують читача на думку, що латиські біженці перебували у «подвійних лещатах»: з одного боку жах бути вбитим у горнілі «війни без правил», загинути в умовах червоного терору, а з іншого – неможливість повернутися додому, оскільки проросійський режим, який утвердився у той час в Латвії не бажав їх приймати. Більшовицьке керівництво Радянської Латвії в умовах поглиблення громадянської війни та дефіциту продовольства прагнуло, у першу чергу, повернути евакуйовані в 1915 р. підприємства з їх робітниками³⁵. Натомість Радянська Росія, як вони встановили, всіляко перешкоджала реєвакуації стратегічно важливих для неї об'єктів, які свого часу було вивезено з економічно розвинених

Польських та Прибалтійських володінь. До того ж, у радянському уряді розуміли, що «... біженці... не повинні залишати Росію з прокляттями радянській владі. Біженець, скривджений Росією, це ворог Радянської влади, який і на старій своїй батьківщині погано підтримає Соціалістичну Революцію, що народжується у всьому світі»³⁶.

Не кращим, на думку Т. Бартеле та В. Шалди була позиція й нового політичного керівництва Латвії, яке прийшло до влади у 1920 р. Латиські дипломати, акредитовані в Москві, по закінченні громадянської війни і припинення військових дій з Радянською Росією, прагнули «запобігти напливу до Латвії великих мас безземельних, щоб не розширювати соціальну базу комуністів»³⁷. Репатріантам роз'яснювалося, що «... наша Латвія дуже мала і дуже розорена, щоб найближчим часом прийняти велику кількість неможливих громадян»³⁸. При цьому сучасні латиські та польські історики одноставно оцінюють перебування іноземних біженців в Радянській Росії, як жахливе, а також визнають наявність «адміністративних перепон»³⁹ з боку радянської влади у справі повернення їх додому. Причиною того стала політична складова, складність та зволікання в оформленні виїзdnих документів.

У іншій статті присвяченій перебуванню латиських біженців у Петрограді протягом 1915–1920 рр. Т. Бартеле та В. Шалда звернули увагу на таємний договір про перемир'я між Радянською Росією і Латвійською республікою від 30 січня 1920 р. У ньому йшла мова про пропуск біженців на місця їх попереднього проживання. Проте не всі латиші могли повернутися, оскільки частина чоловіків була охоплена мобілізацією до Червоної армії. Автори також прослідкували ставлення латиських комуністів, які перебували в Росії, до своїх земляків-біженців. Виявилося, що частина більшовиків-латишів була проти репатріації останніх до «білої Латвії». Інші вважали за необхідне повернути до Латвії лише біженців-робітників, щоб ті скинули владу буржуазії»⁴⁰.

Важливим моментом у справі повернення латиських біженців додому стали переговори у Брест-Литовську. Відтак В. Шалда наголосив: «До того часу, поки між Росією та Німеччиною не

був підписаний мир, біженці утримували від спроб повернутися на свої місця постійного проживання. Після підписання Берестейського миру ситуація змінилася. Під егідою консульства Німеччини в Петрограді уже у кінці березня 1918 р. почав діяти так званий «Балтійський комітет», який реєстрував бажаних виїхати додому біженців. І уже у квітні через Нарву і Псков пішли перші потяги з біженцями»⁴¹. Проте і латиські історики, як і їх польські колеги, зауважують на неузгодженості та зволіканнях у роботі відповідних радянських установ.

Про складні умови репатріації латишів з України наголошує у своїй статті професор Латвійського університету Е. Скабсонс. Він зазначив: «Після заняття території України Червоною армією влітку 1920 р. латвійська влада серйозно занепокоїлася питанням повернення звідти латвійських біженців. У дуже скрутних обставинах в Україні перебували тисячі латишів, які не мали можливості повернутися на Батьківщину, адже радянські власті посталися на відсутність домовленостей між Латвією та радянською Україною. Ті, хто мали змогу, їхали до Москви й там залагоджували формальності, пов'язані з поверненням, проте більшості це було недоступно»⁴².

У ґрунтовному дослідженні литовського історика Т. Балкеліса з університету Стенфорда проблему репатріації литовських біженців подано крізь призму національно-державного будівництва в Литві упродовж 1918–1924 рр.⁴³. Автор окреслює просторове поняття «батьківщина» для понад 500 тис. литовців, які у роки Першої світової війни опинилися у статусі біженців. Вона – батьківщина – у ході прикордонних воєн з Польщею, більшовицькою Росією лише формувалася як державний організм. Важливим моментом у роботі є визначення концептуальних понять, які пояснюють статус литовського біженця, який перебував до того у «вигнанні», і який певною мірою був «небажаним елементом» у новій батьківщині. Автор проаналізував хронологію репатріації біженців і прийшов до висновку, що найінтенсивнішим рух був у 1918 р. та 1920–1921 рр. У 1919 р. він був перерваний активними бойовими діями «між новоствореною литовською армією, німецькими військами та силами більшовиків, які зайняли більшу частину східної Литви»⁴⁴.

Проблема біженства Першої світової війни перебуває у полі зору й білоруських істориків, результатом пошуків яких стали перші узагальнюючі статті та монографії⁴⁵. Проте вивчення доля білоруських біженців по закінченні війни чекає на своїх дослідників. Однією з перших робіт у цьому напрямі є стаття Т. Іванової. Вона присвячена висвітленню діяльності місцевих органів влади Вітебської губернії протягом 1917–1924 рр. у справі опіки біженцями⁴⁶. Авторка, спираючись на матеріали місцевого обласного архіву, прийшла до висновку, що саме місцеві органи влади Вітебщини, виконуючи накази Центру, відіграли ключову роль у безпосередньому вирішенні соціальних питань, пов'язаних із перебуванням біженців на ввіреній їм території. Крім того, що досить цікаво, «... відповідно до вимог Центру місцева влада здійснювала механізм не лише соціального, але і політичного контролю над групами біженців»⁴⁷.

У 2014–2015 рр. українська історична наука здійснила прорив у дослідженні різних аспектів Першої світової війни. Завдяки роботі вітчизняних дослідників світ побачило двотомне фундаментальне видання «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Читачеві подано широку палітру міжнародних відносин, політичної діяльності українства у роки війни та актуалізацію «українського питання», бойові дії на українських теренах, соціально-економічні, духовні та повсякденні проблеми тогочасного суспільства⁴⁸. Другий том – документальні свідчення перебігу війни на українських теренах⁴⁹. На сторінках першого тому професор О. Реєнт та Б. Янишин подали розгорнутий аналіз проблеми вивчення Першої світової війни в українській історіографії⁵⁰. У контексті стану дослідження проблеми біженців Великої війни автори наголосили на формування саме у Харкові «... певного осередку вивчення проблем біженства періоду війни і революції»⁵¹. Такий висновок вони зробили на підставі аналізу робіт харківських дослідниць – Л. Жванко⁵² та Т. Лихачової⁵³. У 2013–2014 рр. Л. Жванко опублікувала кілька узагальнюючих статей, присвячених висвітленню різних складових історіографії біженства Першої світової війни⁵⁴. Окремі її публікації стосуються проблематики перебування біженців-іноземців на українських теренах уже по закінченню Першої світової війни⁵⁵.

Проте можна говорити лише про перші кроки українських науковців в розробці тематики репатріації біженців Першої світової війни на початку 20-х рр. минулого століття. Так О. Даниленко, розглядаючи «дипломатичний спосіб» вирішення соціально-гуманітарних питань Першої світової війни, який по її закінченню обрали «недавно ворожі військові сили»⁵⁶, зробив певні акценти й на розв'язанні проблеми репатріації колишніх біженців. Автор коротко проаналізував процес формування системи радянських органів допомоги цій категорії населення: Українська комісія у справах військовополонених і біженців (Укрпленбеж), губернські комісаріати (губпленбеж), Київський окружний пленбеж, терміни створення, повноваження та напрямки роботи⁵⁷. Конструктивом у розв'язанні проблеми репатріації колишніх біженців О. Даниленко назвав низку міждержавних договорів радянської України з Литвою та Польщею, укладених протягом 1921 р.. У них було закріплено категорії репатріантів, склад спеціальних Мішаних комісій, які мали займатися оформленням виїзних документів тощо⁵⁸. При цьому автор визнав їх роботу «напруженою», «благочинною», «що дало можливість зменшити кількість людських утрат». Важливим, на наш погляд, є висновок щодо самостійної діяльності дипломатичних представництв УСРР, які діяли самостійно або спільно із місіями РСФРР, тобто були суб'єктом міжнародних відносин до літа 1923 р., відколи почали діяти міжнародні інституції СРСР⁵⁹.

В. Шарпаций у роботах, присвячених дослідженню становлення радянської системи соціального захисту в Українській СРР певним чином торкається проблеми колишніх біженців Першої світової війни. Він зазначив, що у 1918–1919 рр., коли більшовицький режим боровся за своє існування, біженецька справа заледве вписувалася в його систему політичних координат. Радянська держава, декларуючи принципи соціальної рівності та пролетарської солідарності засвідчила неспроможність системи соціального забезпечення надати повноцінну допомогу різним категоріям населення одночасно та врегулювання справи біженців зокрема⁶⁰. Тим самим В. Шарпаций наголосив, що проблема соціального захисту біженців, зокрема

й у Радянській Україні, «... набула ознак гуманітарної катастрофи, тому що дати раду і допомогу у перелюднених місцях було справою непростю»⁶¹.

У статті В. Окіпнюк присвяченій місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні зроблено спробу відтворити діяльність цієї структури, серед іншого і у справі допомоги колишнім біженцям Першої світової війни⁶².

Таким чином, аналіз наявної літератури засвідчує відкритість теми для подальших досліджень. Вітчизняні та зарубіжні історики лише визначили акценти вивчення долі репатріантів, як одного із соціо-гуманітарних наслідків Першої світової війни. Відтак на порядку денному вивчення, на підставі залучення широкого кола джерел, проблеми репатріації іноземних біженців з території радянської України, відтворення механізмів її регулювання з боку більшовицької влади, ставлення до свого нового статусу самих біженців-репатріантів, міждержавні взаємини регулювання проблеми тощо.

---

¹ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

² Гетрелл П. Война, бегство и рождение нации. Драма беженцев в царской России и ее последствия, 1914–1920. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52181> Источник: Gatrell P. Der Krieg, die Flucht und die Nation. Das Flüchtlingsdrama im Zarenreich und die Folgen, 1914–1920 // Osteropa. – 2014. – Bd. 64. – Н. 2-4. – S. 185–196.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 р.: українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – С. 8.

⁴ Жванко Л. 1918 рік та Україна: врегулювання проблеми біженців // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / Л.М. Жванко. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010. – S. 601.

⁵ Авторка складає подяку професорам П. Гетреллу, М. Коженювському, К. Зелінському, доктору історії Т. Балкелісу за люб'язно презентовані матеріали, якій й сприяли появі цієї статті.

⁶ Takiguchi Junya. Nick Baron and Peter Gatrell, eds., Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924,

Anthem Press: London: 2004, XIII, 267 p., ISBN 1843311208 (cloth) and Peter Gatrell and Nick Baron, eds., *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet-East European Borderlands, 1945–50*, Basingstoke: Palgrave Macmillan: 2009, XV, 276 p., ISBN: 023057601X (hbk.) / Junya Takiguchi // *Eurasia Border Review*. 2005. – P. 93–96. Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicntn/eurasia_border_review/ebr/2/8_taki_guchi.pdf

⁷ *Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924* / Nick Baron and Peter Gatrell, eds. – London: Anthem Press, 2004, XIII. – 267 p.

⁸ *Zieliński K. Population Displacement and Citizenship in Poland, 1918–1924* / K. Zieliński // *Ibidem*. – P. 98–118.

⁹ *Priedite A. Latvian Refugees and the Latvian Nation State during and after World War* / A. Priedite // *Ibidem*. – P. 35–52.

¹⁰ *Balkelis T. The Return of World War One Refugees to Lithuania* / T. Balkelis // *Ibidem*. – P. 74–97.

¹¹ *Stadnik K. The Reparation of Polish Citizens from Soviet Ukraine to Poland in 1920–1922* / K. Stadnik // *Ibidem*. – P. 120–133, 245–246.

¹² *Гетрелл П. Война, бегство и рождение нации. Драма беженцев в царской России и ее последствия, 1914–1920*. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52181> Источник: *Gatrell P. Der Krieg, die Flucht und die Nation. Das Flüchtlingsdrama im Zarenreich und die Folgen, 1914–1920* // *Ostropa*. – 2014. – Bd. 64. – H. 2-4. – S. 185–196.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Biały plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach. 1918–2008* / Pod red. Adama Daniela Rotfefdą i Anatolija W. Torkunawa. – Warszawa: PISM, 2010. – S. 40.

¹⁶ *Korzeniowski M. Tułaczcy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej* / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – S. 221–227.

¹⁷ *Ibidem*. – S. 227.

¹⁸ *Ibidem*. – S. 226–227.

¹⁹ *Ibidem*. – S. 227.

²⁰ *Mądzik M. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921* / M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s. Коротка рецензія на цю книгу подана авторкою статті: *Marek Mądzik, Mariusz Korzeniowski, Krzysztof*

Latawiec, Dariusz Tarasiuk. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s. // <http://www.historians.in.ua/index.php/novi-knizhki/859-marek-mdzik-mariusz-korzeniowski-kryzstof-latawiec-dariusz-tarasiuk-polacy-na-wschodniej-ukrainie-w-latach-1832-1921-lublin-2012-230-s>

²¹ Ibidem. – S. 212.

²² *Korzeniowski M.* Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009. – S. 582–583. У 2015 р. книгу перекладено українською мовою. *Коженівський М.* За Золотими ворітьми. Суспільно-політична діяльність поляків у Киві в 1905–1920 рр. / М. Коженівський. – К. : Дух і літера, 2015.

²³ Ibidem. – S. 584.

²⁴ *Zieliński K.* Kwestia obywatelstwa polskiego dla repartiantów, reemigrantów i uchodźców z Rosji w latach 1918–1922 / K. Zieliński // *Dzieje Najnowsze.* – 2001. – № 4. – S. 28.

²⁵ *Zieliński K.* O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922 / K. Zieliński. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2013. – S. 198–232.

²⁶ Ibidem. – S. 206–207.

²⁷ Ibidem. – S. 225.

²⁸ Ibidem. – S. 216.

²⁹ Ibidem. – S. 219.

³⁰ *Wyszyński R.* Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960 / R. Wyszyński // *Studia BAS.* – 2013. – № 2 (34). – S. 110.

³¹ Ibidem. – S. 111.

³² *Stroński H.* Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939 / H. Stroński // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku.* Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 248–273.

³³ Ibidem. – S. 249.

³⁴ *Бартеле Т., Шалда В.* Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // *Отечественная история.* – 2000. – № 1. – С. 18–31.

³⁵ *Бартеле Т., Шалда В.* Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // *Отечественная история.* – 2000. – № 1. – С. 23.

³⁶ Там же. – С. 24.

³⁷ Там же. – С. 25.

³⁸ Там само. – С. 28.

³⁹ Там само. – С. 27.

⁴⁰ *Бартеле Т., Шалда В.* Латышские беженцы в Петрограде. 1915–1920. Режим доступу: www.ut.ee/FLVE/ruslit/.../Bartele_Shalda.doc

⁴¹ *Шалда В.* Латышские беженцы в России и революции 1915–1921 гг. / В. Шалда // Россия и Балтия: эпоха перемен (1914–1924). – М., 2002. – С. 60–84. Режим доступу: www.ut.ee/FLVE/ruslit/.../estica/.../Shalda.doc

⁴² *Єкабсонс Е.* Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР / Е. Єкабсонс // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 70.

⁴³ *Balkelis T.* Nation-building and world war I refugees in Lithuania, 1918–1924 / Т. Balkelis // Journal of Baltic Studies. – 2003. – № 34 (4) – P. 432–456. Режим доступу: <http://www.informaworld.com/terms-and-conditions-of-access.pdf>

⁴⁴ Ibidem. – P. 434. Режим доступу: <http://www.informaworld.com/terms-and-conditions-of-access.pdf>

⁴⁵ *Жванко Л.М.* Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії / Л.М. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 387.

⁴⁶ *Иванова Т.* Проблема беженцев в деятельности местных органов власти Витебской губернии в 1917–1924 гг. / Т. Иванова // Журнал международного права и международных отношений. – 2012. – № 3. Режим доступу: <http://www.evolutio.info/content/view/1976/5/>

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упоряд. О.П. Реєнт. Ред. кол. В.А. Смолій (голова), НАН України, Інститут історії України. – К.: ТОВ Видавництво «Кліо», 784 с.; Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упорядн. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – 800 с.

⁴⁹ Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упорядн. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – 800 с.

⁵⁰ *Реєнт О.П., Янишин Б.М.* Перша світова війна в українській історіографії / О.П. Реєнт, Б.М. Янишин // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 18–60.

⁵¹ Там само. – С. 50.

⁵² *Жванко Л.М.* Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.; *Її ж:* Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали: монографія / Л.М. Жванко. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.; *Її ж:* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х. : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.; *Її ж:* Перша світова війна: біженці в Україні (1914–1918 рр.): дис. ... докт. іст. наук. – Полтава, 2012. – 704 с.; *Її ж:* Політика українських національних урядів щодо біженців // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упоряд. О.П. Реєнт. Ред.кол. В.А. Смолій (голова), НАН України, Інститут історії України. – К.: ТОВ Видавництво «Кліо». – С. 511–534; *Її ж:* Підбірка документів до Глави 6 «Соціально-економічні аспекти війни» (док. № 265–289) // Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень. / Упорядн. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – С. 417–450; *Її ж:* Біженство Першої світової війни: українські акценти // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наук. ред. проф. С.С. Трояна. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – С. 190–206. *Загалом дослідниця має понад 100 наукових публікацій з тематики біженства Першої світової війни, з яких – 30 уміщено у виданнях Республіки Білорусь, Латвії, Литви, Німеччини, Польщі, Росії, Японії. Нині вона є співавторкою ідеї міжнародного проекту «Уся Європа в русі: Велика війна і біженці 1914–1918» («Europe on the Move: the Great War and its Refugees, 1914–1918») та співредакторкою (інший співредактор – професор П. Гетрелл) майбутньої однойменної колективної монографії, яка має побачити світ у видавництві університету Манчестера (Велика Британія). Жванко Любов.* Друге засідання учасників міжнародного проекту «Europe on the move: the Great War and its refugees, 1914–1918» («Європа в русі: Велика війна та її біженці. 1914–1918 рр.») Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1693-liubov-zhvanko-druhe-zasidannya-uchasnykiv-mizhnarodnoho-proektu-europe-on-the-move-the-great-war-and-its-refugees-1914-1918-yevropa-v-rusi-velyka-viyna-ta-yiyi-bizhentsi-1914-1918-rr>

⁵³ *Лихачова Т.М.* Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т.М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії:

зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94; *Її жс*: Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2010. – 220 с.; *Її жс*: Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914–1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.

⁵⁴ *Жванко Л.М.* Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії / Л.М. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова). НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 24. – К.: Ін-т історії України НАН України 2014. – С. 373–394; *Її жс*: Первая мировая война и беженцы на Восточном фронте: новые исследования (конец XX – начало XXI века) (Аналитический обзор) / Л.Н. Жванко // Первая мировая война. Современная историография. Сборник обзоров и рефератов. М.: ИНИОН РАН, 2014. – С. 193–214; *Її жс*: Жванко Л.Н. Беженство Первой мировой войны в исследованиях российских историков / Л.Н.Жванко // Первая мировая война в истории и культуре России и Европы: сб. статей/ под ред. проф. Г.В. Крегинина. – Калининград: «Живём», 2013. – С. 207–214.

⁵⁵ *Жванко Л.М.* До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918–1925 рр.) / Л.М. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 83–97; *Жванко Любов.* Влада і біженці Першої світової війни: еволюція стосунків на теренах Східної Європи (1914–1925) / Любов Жванко // Człowiek w Europie. Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku. Redakcja naukowa Macej Franz; Mariusy Kardas. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2011. – S. 115–133. *Жванко Л.М.* До проблеми формування системи соціального захисту біженців Першої світової війни в радянській Україні: мовою документів (1919 р.) / Л. М. Жванко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол. В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип 10. – С. 53–55.

⁵⁶ *Даниленко О.* Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.) / О. Даниленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 20: Міжвід. зб. наук. пр. на пошану д.і.н., проф. Віднянського Степана Васильовича // Ін-т історії України; в. о. відп. ред. А.Ю. Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 196.

⁵⁷ Там само. – С. 197–199.

⁵⁸ Там само. – С. 207–208.

⁵⁹ Там само. – С. 210.

⁶⁰ *Шарпатий В.Г.* Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Г. Шарпатий. – Чернівці, 2007. – С. 18.

⁶¹ *Шарпатий В.* Соціальне забезпечення сімей червоноармійців, «жертв контрреволюції» та біженців в Україні (1919–1922 рр.): історичний аспект / В. Шарпатий // Питання історії України. Чернівці: Б. в., 2004. – Том 7. – С. 52.

⁶² *Окіпнюк В.* Діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні у листопаді 1919 р. – квітні 1920 р. / В. Окіпнюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 20: Міжвід. зб. наук. пр. на пошану д.і.н., проф. Віднянського Степана Васильовича // Ін-т історії України; в.о. відп. редактора А.Ю. Мартинов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 183–195.

The article analyzes the domestic and foreign historiography on issues relating to the residence, repatriation and interaction of foreign refugees of World War I with Bolshevik Russia authorities and the newly formed states in the former Russian empire. The author of the article concludes that the issue remains open to researchers. Therefore, its relevance encourages scientists to new research.

Keywords: *Refugees, historiography, repatriation, Bolshevik regime, historiography, World War I.*